

«Балканізм» у сучасній сербській прозі

О. К. Антонова

Кафедра слов'янської філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: antonovaolja@gmail.com

Paper received 21.05.18; Accepted for publication 28.05.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2018-166VI49-01>

Анотація. Дана розвідка присвячена узагальненим теоретичним концепціям прояву такого специфічного явища як дискурс «балканізму» у сучасній сербській прозі. На прикладі сербського бестселера останнього десятиліття досліджується мистецька і літературна рефлексія Балканської кризи 90-х років ХХ століття у романі Мір'яни Бобич Мойсілович «Щоденник сербської домогосподарки».

Ключові слова: Балкани, сербська література, «балканізм», дискурс.

Важливу роль у причинах, перебігу та наслідках Балканської кризи 90-х років ХХ століття відігравав дискурс «балканізму» – квінтесенція дикунського та варварського, який є, власне, частиною ширшого дискурсу Балкан (за М. Тодоровою) як місця перетину великих культур і, водночас, місця одвічного неспокою.

Історик і культуролог М. Тодорова, автор одного з найгрунтовніших досліджень на тему образу Балкан, «Уявляючи Балкани»/ “Imaginary Balkan” (2006), обстоює тезу про існування на Заході специфічного дискурсу «балканізму». На її думку, цей дискурс є стійкою формою ментальної мапи, в якій розміщується інформація про Балкани, і вплив якого найпомітніший саме в журналістиці, політиці та літературних доробках [7, с. 8]. М. Тодорова зауважує, що «балканізм» як артикульована нею сукупність ідей або стабільна система стереотипів [7, с. 10] був сформований ще у перших десятиліттях ХХ століття. Це поняття уже давно стало «синонімом для повернення до племінного, відсталого, примітивного та варварського» [7, с.11]. «Балкани у сучасному розумінні – це геокультурний та геополітичний термін, і в своїй ідентичності є цілком впізнаваним. Цей термін є винаходом новітнього часу, як стверджує Марія Тодорова [6, с. 136].

Таким чином, метою статті є спроба дослідити вплив дискурсу «балканізму» на мистецтво, а саме на літературу. Екстраполювати узагальнені теоретичні концепції дискурсу «балканізму» на роман сучасної сербської письменниці і журналістки М. Бобич Мойсілович «Щоденник сербської домогосподарки»/«Dnevnik srpske domaćice», 2000 [5].

Літературні тексти – дзеркало культури окремого народу і його ідентичності, водночас вони є місцем акумулювання колективної пам'яті. Балканська ідентичність постійно змінюється відповідно до нових історичних умов і цивілізаційних циклів, однак іноді її лишається стабільним, можливо, зазнаючи незначних трансформацій. Цей процес ілюструється усією історією літератури регіону, де відлуння римської та візантійської епох, період Оттоманського панування, потім часи Югославії і насамкінець сучасність змінюють один одного. Умовно останнім витком цивілізаційної спіралі вважаємо 90-ті роки ХХ століття, щовийшли у світову історію під назвою Балканська криза. По цьому відбувся розпад Югославії, який супроводжувався низкою воєн та жорстоких міжетнічних конфліктів. Можна припустити, що причини

саме такого перебігу подій останнього десятиліття на Балканах слід розглядати через призму дискурсу «балканізму». Сьогодні ж Сербія вийшла на новий щабель екзистенції – як незалежна і самостійна країна, що переживає усі трансформації, притаманні перехідному періоду. Такий період переживає і її література.

Зауважимо, що на початку ХХІ століття два вектори визначають розвиток сучасної сербської літератури – тема історії і жанр роману. Сербський літературний процес і сама історія Балканського півострова нерозривно пов'язані. Прояв «балканізму» у літературі та його взаємозв'язок з ідентичністю простору Балкан яскраво простежується у низці сербських літературних творів, написаних після подій 5 жовтня 2000 року, так званої «демократичної революції». Зупинимось детальніше на романі сучасної сербської письменниці М. Бобич Мойсілович «Щоденник сербської домогосподарки». Твір, який було обрано для проведення нашого дослідження, крім того, що рефлексує тему Балканської кризи 90-х років у Югославії, пов'язаний з Балканами, є продуктом Балкан, містить в собі частку балканської ідентичності і є дуже репрезентативним у цьому аспекті, адже розповідає нам про життя «автентичної сербської націоналістки» [5, с. 277].

Роман «Щоденник сербської домогосподарки» написала колишня сербська журналістка і уже популярна сучасна письменниця Мір'яна Бобич Мойсілович (1959). Це роман про сербів і Сербію. По суті, твір став миттєвою реакцією на тоді ще свіжі історичні події. Популярність їй приніс саме цей роман, який тодішня журналістка написала за неповний рік. Тому передували дві успішні книги. Перша – збірка оповідань про любов, жінок та їх чоловіків «Бабусю, ні про що мене не питай»/„Baba nemoj ništa da me pitaš“ (1997), одне з оповідань цієї книги «Дорогоцінний камінь Белграду»/ “Dragulj Beograda” було включене до «Antologiji pripovedaka srpskih književnica» Райка Лукача. Другий твір – драма «Сльози то окей»/ “Suze su okej” (1999) – збірний текст, написаний на основі постановки однойменної драми, яка йшла у Народному театрі Белграду, оповідає про поетів та їх бажання лишити свій слід у житті. Згодом вийшли друком її романи (в основному на любовну тематику) «Хеппі-енд»/ “Nepiend” (2002) «Ой мамо – це казка» (2003)/ “Majke mi, bajka”, «Це все, що ти знаєш про мене»/ “Ono sve što znaš o meni” (2005), «Я – твій»/ “Tvoj sam” (2006), «Серце моє» (2007)/ “Srce moje”, серед них і

драма «Імітація життя» / «Imitacija života» (2005), присвячена 90-м рокам у історії Сербії та перехідному періоді, який зараз переживає країна.

Зауважимо, цей час був надзвичайно продуктивним загалом у літературах країн колишньої Югославії. Виходили друком різножанрові літературні твори, хоч і не завжди однаково вартісні з точки зору мистецького канону. Більшу частину з них критики віднесли б до так званої поп-літератури. Але, незважаючи на те, що деякі автори, зокрема М. Бобич Мойсілович, і не отримали високого рівня визнання, вони все ж відіграли і відіграють значну роль і займають помітне місце в сучасному сербському літературному процесі. Популярна література має широку аудиторію масових читачів, однак, часто ігнорується критиками. Але, разом з тим, поп-література дуже чітко визначає вектори настрою суспільства. Водночас, подібні твори дають неоціненний матеріал для вивчення як тенденцій сучасної сербської літератури, так і для вивчення мистецької рефлексії Балканської кризи 90-х.

«Щоденник сербської домогосподарки» став не тільки бестселером десятиліття, але й отримав широкий резонанс за кордоном. Твір був перекладений французькою, італійською та словенською мовами, отримав найбільший тираж у Сербії за останні 50 років [3]. Варто зауважити, що на сучасному етапі розвитку та становлення літератури важливу роль відіграють не лише літературні критики та академічне середовище, яке визначає приналежність чи неприналежність того чи іншого твору до «справжньої», високої літератури, а й власне, безпосередні реципієнти, широка читацька аудиторія. Популярність цих авторів вказує на те, що естетичне вираження та мистецька рефлексія, навіть у поп-літературі, не може бути виключена із загального літературного процесу та літературознавчого контексту.

У цьому щоденнику (роман написаний у щоденниковій формі) читач має можливість прожити разом з авторкою усі цикли новітньої історії Сербії, адже хронотоп роману охоплює період у майже 40 років: щасливе дитинство героїні часів президентства Йосипа Броза Тіта у 70-х, її буремна молодість протягом 80-х, занурення у вир політичних пристрастей 90-х та, насамкінець, болісні спроби віднайти власне місце в житті після бомбардування Сербії у нульових.

Ілюструючи ідейно-художні особливості роману та образ головної героїні, який став таким близьким і зрозумілим широкій читацькій аудиторії, перш за все звертаємо увагу на ідею «балканізму», який пронизує цей образ наскрізно. Головна героїня роману Анджелка Йованович озвучує певні стереотипи про сербів, набір яких, по суті, і наповнює дискурс «балканізму»: героїзм та жертвність, історична циклічність, православ'я, місце жінки в сербському соціумі, косовський міф, приреченість. Сама авторка зазначає: «Анжелка є метафорою семи мільйонів сербів. Це історія про покоління Х, це були ми – піонери Тіто у Сербії Мілошевича» [3]. З уст головної героїні ми чуємо: «Сьогодні я домогосподарка. Я – сербська домогосподарка. Моя мама дуріє, коли я це кажу. Але – я справжня сербська домогосподарка, а це не є неважливим» [5, с. 21]. І далі уточнюється іронічність цього виразу: «Колісь я вимовляла «сербська» з особливим захватом.

Сьогодні, коли я згадую усе <...>, то це прикрий вираз» [5, с. 22]. І, насамкінець, вердикт: «Якщо добре подумати, то я – жертва власної біографії <...> – типовий серб, що програв» [5, с. 22]. Ця цитата, як і наступна, відсилає нас до феномену Косовського/Відовданського міфу (ідеї), в основі якого лежить поразка сербського війська та мученицька смерть царя Лазаря під час Косовської битви 15/28 червня 1389 року (т.з. Відовдан). Цей історичний факт міцно утвердився в історичній свідомості сербів та «став символом не лице мученицької смерті за «Царство Небесне», а й духовного тріумфу народу в боротьбі за свободу» [1, с. 254]. Як слушно зауважує О. Дзюба-Погребняк, впродовж наступної історії потужний вплив Косовського міфу на свідомість сербів ставав не лише джерелом для створення непересічних мистецьких творів, а й благодатним ґрунтом для різного роду політичних та ідеологічних спекуляцій, містифікацій, шовінізму, ксенофобії, хоча в основі відовданської ідеї було закладено, перш за все, культ віри, свободи та людської гідності [1, с. 255]. Саме це відбулось того червневого дня 1989 року. Ілюстрацією типової реакції героїні роману сербки Анжелки на промову останнього президента Сербії Слободана Мілошевича на Косовому полі з нагоди 600 річниці Косовської битви: «А потім мене з мого приватного відчаю витягло повідомлення з телевізору, речення, яке мені було потрібно у житті, яке в той момент стало хусточкою для сліз ображеної дівчини, речення, яке повернуло мені самоповагу і витягло мене з любовної безнадії. Ніхто не сміє вас бити. Вас ніхто не сміє бити!» [5, с. 24]. Вважається, що саме з цієї промови і розпочався процес кривавого розпаду колишньої Югославії.

У цьому уривку з уст молодої дівчини – головної героїні ми чуємо і, головне, відчуваємо реакцію на посил цього звернення, яка є доволі інтимною: любов, сексуальне збудження, втіха – увесь спектр найпотужніших емоцій: «Це був голос, який висушив мої сльози, голос, в якому була рішучість і непокірність, голос, на який ми чекали десятиліттями, голос, у якому було все те, про що не говорили: голос покровителя і праведника, хоробрий і збуджуючий, лицарський та джентльменський, голос втіхи. НИХТО НЕ СМІЄ ВАС БИТИ! НИХТО НЕ СМІЄ МЕНЕ БИТИ!» [5, с. 24]. На наступних сторінках знаходимо: «мені було жаль, що я не там аби кричати разом з усіма охопленими пристрастю сербами, вітати одного-єдиного вождя, який відкрито сказав сербам те, що вони хотіли почути: що вони великі, виняткові, що їм ніхто нічого не зробить допоки він тут» [5, с. 168]. Автор підкреслює доленість і значущість цієї промови, яка подарувала сербському народу щирі радість: «це була перша велика, колективна, сербська радість, яка мала місце у історичній географії найбільшої сербської поразки від початку свого існування» [5, с. 168]. Дуже жіноче ототожнення проводить головна героїня для того, щоби пояснити силу захоплення великої кількості сербів постаттю останнього президента, ототожнюючи себе зі своєю країною; авторка демонструє власну заполітизовану свідомість, що перебуває у полоні почасти історичних стереотипів: «Я як Сербія. Сербія як я. Дівчина, яка чекала на справжнього залицяльника, такого зі

словами, з поглядом, з руками і станом» [5, с. 168]. За іронією долі через 12 років С. Мілошевича заарештують і будуть судити у Гаазі, на трибуналі у справі колишньої Югославії за злочини проти людяності.

Прояв однієї з основних рис сербського характеру і рушійною силою багатьох дій і вчинків сербів є, за їх власним визначенням, «інат» (тур. *inat*). Це слово, яке важко перекласти і розтлумачити, буквально означає «непокору, впертість, опір» [2 с. 327]. М. Бобич Мойсілович описує обставини, за яких відбувається пробудження цього «інату» в душі її героїні, коли та дізнається, що її однокурсники були заарештовані не стільки за таємне святкування забороненого комуністами сербського нового року (новий рік за старим стилем, шановане сербами свято – прим. О.А.), а за те, що вони співали пісню «Oj, vojvodo Sindeliću». Комуністи вважали цю пісню про героя Першого сербського повстання націоналістичною. «Коли я про це почула, в мені пробудився якийсь інат. Якийсь біс.» [5, с. 39], – так описує героїня свою реакцію на цензуру та заборону і стверджує: «Той мій інат далеко мене заведе.» [5, с.39], обгрунтовуючи свої наступні вчинки і реакції.

Важливе місце для усвідомлення усієї глибини рефлексії Балканської кризи посідає питання сербської самоідентифікації і розуміння самих себе та своєї країни на світовій мапі. Згадуючи своє дитинство, героїня постулює: «ми постійно були свідомі красивого, праведного і логічного поділу світу на Схід і Захід. Ми знали, що знаходимось посередині, тому що були на перехресті шляхів і не мали наміру, наскільки я пам'ятаю, летіти на Місяць» [5, с. 17]. Автор дає нам зрозуміти, що серби часів Югославії були патріотами та не мали проблем із визначенням власної ідентичності: «Ми вірили в те, що ми кращі, і точно розумніші за Схід і Захід. Ми любили свою країну і були впевнені в тому, що вона найкраща на світі» [5, с.17]. Влучною ілюстрацією світоглядного колапсу, який відбувся з сербським народом після Балканської кризи 90-х років, для усвідомлення іронії вище процитованого наведемо слова сербського письменника і публіциста Владіміра Арсенієвича, автора роману «У трюмі»/ «U potbalublju» (1994). Це був один з тих романів, у якому чи не вперше пролунали рефлексії на тему війни у Хорватії 1991-1994 рр. Пізніше у збірці есеїв «Юголабораторія»/ «Jugalaboratorija» (2006) він влучно окреслив місце Балкан на карті Європи та ставлення до сербів після жорстокого розпаду колишньої Югославії: «Куди подітись? Європа для нас, які приїдять з наших нещасних просторів, більше схожа на невідступну фортецю. Більша частина світу також. Ми – ті, хто живе з Іншого боку. Прокажені. Лише власники непопулярних паспортів» [4, с.67]. Беззаперечним є той факт, що у будь-якому конфлікті є дві сторони – жертва та ворог, який уможливило саму ідею жертвості. На такого ворога на Балканах перетворилась Сербія та серби, які водночас стали жертвами власних уявлень про себе, адже вони хотіли бути «частиною тієї красивої, піднесеної і переможної історії» [5, с. 12].

Історія головної героїні роману закінчується 31 грудня 1999 року. Цього року об'єднані сили НАТО провели бомбардування території Сербії – «війна

світу проти Сербії» [5, с. 271]. Режим правління С. Мілошевича закінчився. Кінець роману гіркий, як і новітня сербська історія. Анжелка починає писати щоденник того дня, коли її брата помістили до психіатричної лікарні. Він збожеволів, дізнавшись, що відправив сім'ю своїх близьких друзів циган – нелегальних мігрантів, на вірну смерть, вони потонули, перепливаючи Адріатичне море у маленькому човнику: «Я почала писати цей щоденник, щоби побачити, які ми люди. Згадати усе. Щоби розкрити причини того, чому на нас навалилось таке глибоке нещастя» [5, с. 290]. М. Бобич Мойсілович називає усіх тих, розгублених у вирі буремних подій сербів, «піонерами Тіта у Сербії Мілошевича» [5, с. 289].

Бомбардування приносить протверезіння – героїні здається, що настав кінець світу, її світу. Під час першого бомбардування Анжелка віч-на-віч зустрічається з тими, хто не просто не поділяє її поглядів, а має діаметрально протилежну політичну позицію. З вуст своєї найближчої подруги Майї вона чує те, у що не хотіла вірити і про що не хотіла ніколи чути: «Я не хочу нічого чути про нещасний сербський народ. Звичайна худоба, яке це усе вибрала. Саме це! А я? Я – звичайний сербський зрадник, завжди! Так і здала би кожному на світі усе, що зробило Сербію такою» [5, с. 277]. Для Майї підняти американський прапор (президент США Білл Клінтон був ініціатором бомбардування Сербії – прим. О.А.) над усіма Скупщинами (сербський парламент – прим. О.А.): «Це єдиний спосіб дурним сербам привити демократію. Інакше, ми довіку лишимось у цьому рабстві!» [5, с. 275].

Чітко артикулюється антагонізм між «балканізмом» Сербії Мілошевича з усіма «дикунствами», які супроводжували розпад Югославії у 90-х роках і надією на майбутній цивілізаційний мир. Автор демонструє дві протилежні позиції, представник інтелігенції готовий спокутувати свою вину і виступає за мир, натомість «сербська домогосподарка» налаштована войовничо, оскільки не готова розпрощатись з ілюзіями про велику Сербію. З уст одного з героїв роману, запрошеного на вечірку лікаря за освітою, лунає: «Я – за цивілізацію... А також за те, щоб ми відчули трохи, як було жителям Сараєва, як було у Вуковарі, як було бідним албанцям у Пріштіні поки ми їх...» [5, с.275]. Мова йде про облогу Сараєва силами Югославської народної армії (ЮНА), а потім силами Республіки Сербської протягом 1992-1996 рр., про різню у хорватському місті Вуковар 1991 року, про етнічні чистки у Косові з 80-х і до кінця 90-х років. Про усі ці злочини проти людяності, за які був засуджений останній президент Сербії. Мая, ніби підсумовуючи, каже: «Увесь світ десять років не може справитись із сербами, прийшов час дати їм копняка. Щоб і вони побачили, як усе виглядає.» [5, с. 274].

Удекорація нової Сербії, яка рекламує «оновлення та розбудову» [5, с.295], як заповіт звучать останні слова Анжелки: «Я сама вирощу свою дитину! Я не вийду заміж за її батька! Я виховаю дитину православним християнином! І від мене він навчиться бути справжнім сербом!» [5, с.296]. Тут варто прокоментувати, що сербське суспільство все ще доволі патріархальне, у ньому чітко визначені місце і роль жінки –

бути завжди поруч з чоловіком. У цьому контексті її слова звучать особливо рідше.

На сучасному етапі розвитку уже незалежної країни Сербії, після жорстоких та буремних 90-х років та розпаду Югославії, сербська національна і культурна ідентичність зазнають нових викликів, але балканська складова все ще лишається невід'ємною частиною її суті, підтвердження цьому ми знаходимо на сторінках

аналізованого нами твору. Героїня роману, а відтак і сама автор, з одного боку, ностальгує за славетним минулим Сербії часів Тітової Югославії, але разом з тим усвідомлює себе в нових історичних умовах і намагається знайти у них своє місце. Так чи інакше, своєрідні невидимі, але такі зрозуміли ниточки «балканізму» поєднують героїню з її Батьківщиною.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дзюба-Погребняк О. Перша світова війна в літературах південних слов'ян. – К.: Дух і літера. – 2014. – 496 с.
2. Вуяклија Милан. Лексикон страних речи и изреча/ Милан Вуяклија. – 9. изд.- Београд: Просвета, 2006. – 1025 с.
3. Дневник српске домаћице, роман Мирјане Бобић Мојсиловић [Електронний ресурс]: Інформаційний портал. - Режим доступу: <https://bgonline.rs/kakvi-smo-bili-i-u-sta-smo-se-pretvorili-dnevnik-srpske-domacice-mirjane-bobic-mojsilovic/>
4. Arsenijević V., Čolović I. Jugolaboratorija. – Beograd: Biblioteka XX vek: Knjižarakrug. – 2009. – 237 s.
5. Bobić Mojsilović. M. Dnevnik srpske domačice: [roman] / Mirjana Bobić Mojsilović – Beograd: Laguna. – 2017. – 297 s.
6. Borovečki Z., Poljak M. Zamrznuti Balkan – Narativanje trauma ili traumatiziranje narativa u suvremenome književnom diskurzu? //Jat: časopis studenata kroatistike. – 2013. – T. 1. – №. 1. – s. 134-159.
7. Todorova M., Starčević D., Bajazetov-Vučen A. Imaginarni Balkan. – Beograd: Biblioteka XX vek. – 2006. – 476 s.

REFERENCES

1. Dziuba-Pogrebniak O. The First World War In the South Slavic Literature./Dziuba-Pogrebniak O. – Kyiv, 2014. – 496 p.
2. Vujaklija Milan. Lexicon of foreign words and phrases / Milan Vujaklija– 9.edition.-Belgrade: Prosveta, 2006. – 1025 c.
3. The Diary of the Serbian Housewife, a Novel by Mirjana Bobić Mojsilović. – BG Online. – 2017. – [Electronic Resource]. – Acces: <https://bgonline.rs/kakvi-smo-bili-i-u-sta-smo-se-pretvorili-dnevnik-srpske-domacice-mirjane-bobic-mojsilovic/>
4. Arsenijević V., Čolović I. Jugolaboratory. / Arsenijević V., Čolović I. – Belgrade, 2009. – 237 p.
5. Bobić Mojsilović. M. The Diary of the Serbian Housewife. / Bobić Mojsilović. M. – Belgrade, 2017. – 297 p.
6. Borovečki Z., Poljak M. The Frozen Balkan – Trauma of Narration or Traumatisation of The Narration In The Modern Literary Discourse? //Jat: časopis studenata kroatistike. – 2013. – T. 1. – №. 1. – C. 134-159.
7. Todorova M., Starčević D., Bajazetov-Vučen A. Imagining the Balkans. – Belgrade, 2006. – 476 p.

«Balkanism» In A Modern Serbian Prose

O. K. Antonova

Abstract. The article is devoted to the generalized theoretical concepts of the manifestation of such a specific phenomenon as the discourse of "Balkanism" in contemporary Serbian prose. On the example of the Serbian bestseller of the last decade M. Bobić Mojsilović "The Diary of a Serbian Housewife" examines the artistic reflection of the Balkan crisis of the 90s of the 20th century.

Keywords: Balkans, Serbian literature, "Balkanism", discourse.

«Балканизм» в современной сербской прозе

O. K. Антонова

Аннотация. Статья посвящена обобщенным теоретическим концепциям проявления такого специфического явления как дискурс «балканизма» в современной сербской прозе. На примере сербского бестселера последнего десятилетия М. Бобич Мойсильович «Дневник сербской домохозяйки» исследуется художественная рефлексия Балканского кризиса 90-х годов XX века.

Ключевые слова: Балканы, сербская литература, «балканизм», дискурс.